De filosofie van Kohnstamm

W.L. Borst

Zomer 1975. Zoekend naar een onderwerp voor mijn doctoraalscriptie werd m'n aandacht gevestigd op de herdenking van de honderdste geboortedag van *prof. Paul Scholten* (1875-1946; hoogleraar in o.m. het burgerlijk recht en de rechtsfilosofie). Hij was een van onze grootste juristen, en een belijdend christen. In vele geschriften heeft hij zich bezig gehouden met de doordenking van rechtsfilosofische vragen vanuit zijn protestants-christelijke geloofsovertuiging. Doordat sommige auteurs erop wezen dat Scholten mede onder invloed van *prof. Ph. A. Kohnstamm* (1875-1951, hoogleraar in de fysica en de pedagogiek; een benoeming tot hoogleraar in de theologie werd hem door de minister van onderwijs onthouden, terwijl hij zelf bedankte voor een benoeming tot hoogleraar in de filosofie) tot deze geloofsovertuiging is gekomen, werd m'n belangstelling gewekt voor Kohnstamm.
Enkele jaren later werd deze belangstelling nog versterkt door het lezen van het boekje 'Geloof en wetenschap' van *L. Kalsbeek* (verschenen begin jaren '60), die zich in het hoofdstuk over de menselijke kennis uitdrukkelijk baseert op de beschouwingen van Kohnstamm, met terzijdestelling van wat de Wijsbegeerte der Wetsidee (WdW) dienaangaande leert.
In vergelijking met Kohnstamms *pedagogisch* werk hebben zijn overige geschriften opvallend weinig aandacht gekregen. Voor wat betreft zijn *theologisch* oeuvre mogen we dit zeggen op gezag van niemand minder dan *Berkhof* ('Christelijk geloof', 1973), voor wat betreft zijn *filosofisch* oeuvre blijkt dit uit gangbare – Nederlandse – inleidingen tot de filosofie. Ik wil in dit artikel niet proberen een verklaring te geven voor deze verschillen in aandacht omdat ik mij daartoe niet bevoegd acht. De bedoeling van dit opstel is geen andere dan de aandacht te vestigen op enkele elementen uit Kohnstamms filosofie, in de hoop dat de vakfilosofen van reformatorische huize zich er verder in zullen verdiepen en met vrucht kennis zullen gaan nemen van zijn wijsgerig werk.

Waarheidsbegrip

De twee belangrijkste grote filosofische geschriften van Kohnstamm zijn 'Het Waarheidsprobleem' (deel 1 van de trilogie 'Schepper en Schepping') uit 1926 en 'Mensch en Wereld' uit 1947 (geschreven tijdens de oorlog). Elk boek vormt een organisch geheel. Dit hangt nauw samen met Kohnstamms waarheidsbegrip. Hij vergelijkt de waarheid met een boom waarvan de wortels de wijsgerige grondslag, axioma's en uitgangspunten voorstellen. De takken en bladeren verbeelden de resultaten en konsekwenties die daaruit voortvloeien. Dit betekent dat het onderzoek naar de waarheid niet een een-dimensionaal rechtlijnig voortschrijdend proces is, maar dat het geheel zich voortdurend verder ontwikkelt, de grondslagen en axioma's niet uitgezonderd: met het groeien van de boom groeien immers de wortels mee. Het suggereert voorts dat er in de visie van Kohnstamm een verscheidenheid van filosofische stelsels kan bestaan, elk met een innerlijk samenhangend geheel van axioma's en grondslagen. Inderdaad geven vele plaatsen in de beide boeken voedsel aan de veronderstelling dat Kohnstamm op dit punt een *coherentie-theorie* voorstaat. Daaronder verstaan we de opvatting dat de waarheidswaarde van een uitspraak afhankelijk is van haar plaats binnen een heel stelsel van uitspraken. De genoemde veronderstelling wordt nog bevestigd door de wijze waarop hij in 'Het waarheidsprobleem' het betoog opent, nl. met een diepgaande kritiek op de klassieke opvatting dat de waarheid of onwaarheid van een uitspraak vastgesteld zou kunnen worden door een vergelijking van de daarin geformuleerde bewering met een stand van zaken die onafhankelijk van onze kennis geacht wordt (de zgn. correspondentie-theorie).
Overigens moet worden opgemerkt dat Kohnstamm aan de goede elementen van de laatstgenoemde theorie wel degelijk recht wil doen. Zo probeert hij het waarnemingsgegeven een plaats in zijn waarheidstheorie te geven, het te rehabiliteren na de scherpe kritiek waarmee hij begon (zelf spreekt hij van 'in eere hersteld').
Er is nog een tweede. Zoals hierboven aangegeven, veronderstelt de coherentie-theorie dat op de basis van verschillende grondslagen, axioma's en uitgangspunten verscheidene innerlijk samenhangende ('consistente') stelsels kunnen worden ontwik-

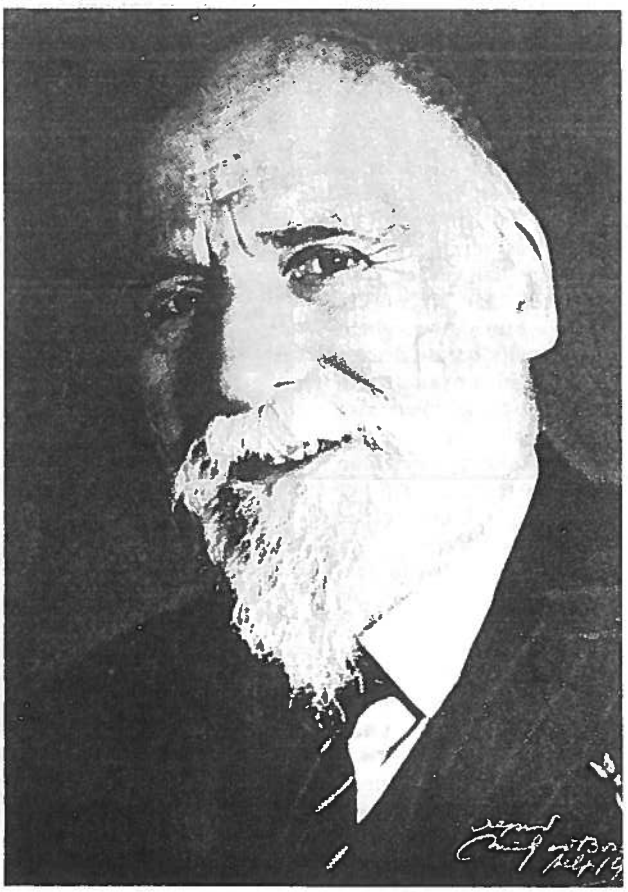

Ph.A. Kohnstamm (26-12-1951)

keld. Maar merkwaardigerwijs toont Kohnstamm van drie van de vier door hem in 'Het waarheidsprobleem' beschreven typen van wereldbeschouwing aan dat zij innerlijk inconsistent zijn. De lezer blijft dan ook met de vraag zitten of volgens de auteur uiteindelijk toch maar één consistente wereldbeschouwing mogelijk is (nl. de christelijke) – waarmee het coherentiecriterium in feite zou zijn losgelaten.

Wil men weten wat het eigen standpunt van een schrijver is m.b.t. een aantal uiteenlopende vraagstukken, dan kan het nuttig zijn, na te gaan welke visies die schrijver bestrijdt. Met excuus voor de ongelijksoortigheid die in de opsomming besloten ligt, noem ik in dit verband: skepticisme, agnosticisme, idealisme, naïef realisme, positivisme, determinisme, evolutionisme. Aan een uitwerking van al deze stromingen en een weergave van Kohnstamms bestrijding ervan valt binnen het kader van dit artikel niet te denken. Ik wil volstaan met het aanstippen van enkele punten.

Zoals hierboven al werd aangegeven is een van de meest fundamentele gezichtspunten van zijn werk het 'inzicht in het meerdimensionaal karakter van den Waarheids-samenhang, de onmogelijkheid van een éénduidige ordening van het voortschrijden in Waarheid' ('Het Waarheidsprobleem', blz. XX); vandaar de vergelijking van de boom. Het gangbare beeld van huis en fundament schiet om die reden tekort. *Wolterstorff* ('Reason within the bounds of Religion', 1976) gebruikt dit laatste beeld om te illustreren wat hij bedoelt met de term 'foundationalism': alle wetenschappelijke theorievorming dient te worden gebouwd op een hecht fundament van onbetwijfelbare zekerheden. Ook de Wijsbegeerte der Wetsidee in haar klassieke vorm lijkt mij een versie van 'foundationalism'. Wolterstorff acht dit 'foundationalism' in het licht van de moderne kennis- en wetenschapsfilosofie niet meer houdbaar. Gegeven Kohnstamms uitdrukkelijke afwijzing van ditzelfde beeld rijst de – moeilijk te beantwoorden – vraag, of zijn kennistheorie niettemin als 'foundationalism' valt aan te merken. Twijfel hieraan wordt mede ingegeven door de gelijkenis tussen beider visies die zich in de slotzin van Wolterstorffs boekje lijkt te openbaren. Daarin komt de laatstgenoemde schrijver nl. met een concentrisch beeld, in die zin dat christelijke filosofie en theologie worden voorgesteld als het middelpunt waaromheen alle christelijke wetenschapsbeoefening zich dient te groeperen. Een analoge gedachte vinden we bij Kohnstamm. De centrale kategorie is bij hem de Persoonlijkheid; niet de persoonlijkheid van de mens maar de Persoonlijkheid van God. Hoe dichter men nu nadert tot dit centrum van het leven, des te nauwer blijken het ontologische (dat wat op het Zijn betrekking heeft) en het axiologische (dat wat op Waarde of Behoren betrekking heeft) op elkaar te zijn betrokken. Kohnstamm rangschikt de wetenschappen naar in toenemende mate axiologisch karakter en komt dan tot de volgende – globale – volgorde: wiskunde; natuur- en scheikunde; biologie; anthropologie; sociologie; theologie. Deze opbouw vindt men weerspiegeld in de opbouw van de beide genoemde boeken (zie de inhoudsopgave van beide), waarbij men dan echter steeds de vergelijking van de boom in gedachten moet houden om geen statisch of gesloten beeld te krijgen!

Waarheid en werkelijkheid

Op dit punt gekomen moeten we een onderscheid maken tussen waarheid en werkelijkheid. 'Waarheid' is een kwalificatie die betrekking heeft op oordelen (uitspraken). Maar waarop hebben die oordelen betrekking? Wat zijn de objecten waarover uitspraken kunnen worden gedaan? Kohnstamm onderscheidt tussen reële en ideële objecten; de eerste kategorie omvat al datgene waarvan wij zintuigelijke ervaring hebben, de tweede omvat getallen, begrippen, ideeën, denkwetten, normen en waarden. Het begrip 'werkelijkheid' nu reserveert hij voor de eerste kategorie, de reële objecten. 'Waarheid' is dus een ruimer begrip dan 'werkelijkheid'.

Met deze beschouwing hebben wij de weg gebaand voor een interessante konklusie. Hier doemen de contouren op van de leer der wetskringen die in de filosofie van Dooyeweerd c.s. zo centraal staat. Immers, de 'werkelijkheid' is niet een monolithisch ongedifferentieerd geheel, maar kent – in Kohnstamms eigen woorden! – aspecten, lagen, geledingen, niveau's, t.w. (van laag naar hoog): het anorganische, het vegetatieve, het dierlijke, het menselijk-persoonlijke, het bovenpersoonlijke en het absolute niveau.

Op het humane niveau onderscheidt hij drie waardegebieden, t.w. het theoretische of intellectuele, het sociale of morele en het esthetische. Deze worden niet – als ik het goed zie – hiërarchisch geordend. In de religie komen we op wat hij het absolute niveau noemt. Al deze geledingen hebben bij Kohnstamm ontologische betekenis, het zijn – met andere woorden – onderscheidingen in de werkelijkheid zelf en niet alleen maar in onze waarneming en interpretatie van de werkelijkheid. (In het voorbijgaan wijs ik op een dubbelzinnigheid in het gebruik van de term 'werkelijkheid'. Enerzijds reserveert hij deze term uitdrukkelijk voor de zichtbare en tastbare wereld, anderzijds zegt hij op andere plaatsen ook God als de 'hoogste' en 'ware' *werkelijkheid* te beschouwen.)

Met de laatste opmerkingen komen we bij een actueel thema dat ik kort wil aansnijden: de evolutie en het evolutionisme. Op Kohnstamms standpunt bestaan er niet alleen verschillen tussen de genoemde niveaus, maar zijn er ook op het vegetatieve en het animale niveau kwalitatieve verschillen tussen de soorten en de klassen. Welnu, hij bestrijdt niet dat de soorten veranderlijk zouden zijn. Wel bestrijdt hij (a) dat die verandering volgens logisch-causale wetten zou plaatsvinden ('causaal' wil zeggen 'oorzakelijk', volgens oorzaak-en-gevolg), en voorts (b) dat de verschillen toevallig en dus zinledig zouden zijn, in plaats van wezenlijk, waarmee de weg gebaand zou zijn voor de principiële gelijkschakeling van al het bestaande. Met de onder a. en b. bedoelde 19e eeuwse zienswijze valt zijnsinziens het hele wijsgerig evolutionisme. Zijn bezwaren tegen de evolutieleer zijn dan ook niet van natuurwetenschappelijke maar van wijsgerige aard. De theorie van de veranderlijkheid van de soorten valt z.i. als natuurwetenschappelijke theorie vanuit Bijbels gezichtspunt niet te bestrijden. Hij bewaart zijn kruit voor de wijsgerige en levensbeschouwelijke leer van de wezensgelijkheid van al wat leven heeft, en in laatste instantie ook van het levende en het levenloze. Zijn bestrijding betreft de ontkenning van de eigen aard van plant, dier en mens in de schepping.

Men kan (persoonlijk) van mening zijn dat we verder dienen te gaan in de afwijzing van de evolutieleer, en toch grote waardering hebben voor de wijze waarop Kohnstamm het evolutionisme bestrijdt.

Het laatste onderwerp dat ik in deze tamelijk willekeurige selectie wil aanroeren, betreft een vrij korte passage uit 'Het waarheidsprobleem' over de dialectische methode in de zin van *Hegel*. Om twee redenen sta ik bij dit punt stil. Ten eerste omdat *Francis Schaeffer*, in ons land vooral door enkele televisieprogramma's bekend geworden, de kritiek op Hegels dialectiek tot hoeksteen heeft gemaakt van zijn filosofisch denken. Ten tweede omdat onder juristen tot op heden onduidelijkheid bestaat over de herkomst en de juiste interpretatie van de dialectische beschouwingswijze in de rechtsfilosofische geschriften van wijlen Paul Scholten. Met name *G.E. Langemeijer* (o.m. voormalig Procureur-Generaal bij de Hoge Raad) heeft erop gewezen dat wat men bij Scholten vindt geen dialectiek van Hegelse

vgl. blz 106-107

snit genoemd mag worden. Waar Scholtens dialectiek dan wel vandaan komt, kan hij niet verklaren.
De dialectische methode à la Hegel ziet op de ontwikkeling van een begrip volgens een innerlijke wetmatigheid (de bekende trits van these-antithese-synthese). Aangezien voorts Hegel stelt dat in de begrippen het Zijn gegeven is, heeft de dialectiek bij hem op heel de werkelijkheid betrekking. Schaeffer ziet hierin het einde van alle waarheid en het begin van het totale relativisme. Zoals gewoonlijk graaft Kohnstamm dieper. Weliswaar erkent hij een zekere overeenkomst tussen het eigen denken en dat van Hegel, maar de verschillen acht hij groter. Hegels methode leidt tot een gesloten systeem van waarheid, met miskenning van zowel de onafleidbaarheid van de zintuigelijke waarneming als de 'alzijdigen oneindige samenhang in het Rijk der Waarheid'; zij lijdt aan het door Kohnstamm verworpen dogma dat alles vanuit één oorzaak en beginsel verklaard moet worden (monisme). Voorts tekent Kohnstamm bezwaar aan tegen het 'rücksichtslos' hanteren van de dialektiek als methode, het systematiseren van de twijfel als universele methode; 'daarom is hij zwak en richtingloos en de voortgang van het denken is subjectief en willekeurig, hij wordt door de Rede, niet door de Realiteit bepaald'. Volgens Kohnstamm echter moet de twijfel – en daarmee de dialectiek – niet voortkomen uit de subjectieve wil tot twijfelen maar uit de objectieve, door de aard der zaak geboden noodzakelijkheid. Die twijfel heeft zakelijke gronden en door die gronden is dan tevens de richting waarin het denken moet voortgaan, bepaald. 'Vooronderstelling van dit alles is natuurlijk, dat niet de Rede ten troon zit in 't Heelal, maar dat er dieper dan redelijke kennis mogelijk is', aldus Kohnstamm. Mij lijkt het, dat deze vooronderstelling ten grondslag ligt aan alle christelijke filosofie, dat zonder haar een filosofie zelfs niet christelijk kan heten. Tevens heeft de jurist hiermee naar mijn idee de sleutel in handen tot het verstaan van de dialektische beschouwingswijze in de rechtsfilosofie van Paul Scholten, die immers – zoals door verscheidene auteurs is bevestigd – een zeer nauwe geestverwant was van Kohnstamm.

zie ook Eccl. 33:15

Kohnstamms betekenis

Met het noemen van de naam van Paul Scholten kom ik aan het einde van mijn opstel. Het schijnt mij toe dat hij een uitgesproken vertegenwoordiger is van het Personalisme, overigens zonder dat hij alle inzichten van Kohnstamm zonder meer deelt. Men kan ook niet zeggen dat de een zijn filosofie aan de ander heeft ontleend; veeleer lijkt er sprake te zijn van een gelijktijdig (en in wisselwerking?) ontwikkelen van de gedachten. Hoe ver de invloed van Paul Scholten in de rechtswetenschap reikt weet iedere jurist, of wellicht beter: die invloed weet niemand want hij is niet te peilen. Verwantschap met de gedachtenwereld van Kohnstamm en Scholten heb ik verder – zowel impliciet als expliciet – aangetroffen bij *M. P. Vrij* (1895-1955; in leven hoogleraar strafrecht en raadsheer in de Hoge Raad). Of en in hoeverre men ook op andere gebieden van wetenschap enige invloed van Kohnstamms filosofie kan aanwijzen, kan ik niet beoordelen.
Ik heb slechts enkele elementen ervan naar voren willen brengen, zonder ook maar in enig opzicht naar representativiteit of volledigheid te streven; een verantwoorde keuze zou op z'n minst een uitvoerige artikelenreeks – zo niet een heel boek – vergen. Kohnstamm lijkt mij in menig opzicht een – miskende – voorloper van de WdW te zijn. Anders dan deze filosofie, althans haar meer orthodoxe voorstanders, bewaart hij enige afstand tot gereformeerde 'coryfeeën' als Kuyper en Bavinck, hoewel hij ze meermalen met waardering noemt. Theologische verschillen, waarop in het kader van dit artikel niet kan noch hoeft te worden ingegaan, verklaren wellicht de geringe belangstelling voor zijn filosofisch werk in gereformeerde kring – ofschoon z'n pedagogiek niettegenstaande deze verschillen wel meer ingang heeft gevonden.
Tegelijkertijd kunnen deze verschillen aantrekkingskracht hebben op hen die zich evenals Kohnstamm minder strak willen binden aan de gereformeerde dogma's (daargelaten of men zich verder in elk opzicht met diens theologie zou kunnen verenigen). Zijn blijvende betekenis op filosofisch gebied lijkt mij o.m. hierin gelegen, dat Kohnstamm op diepgaande wijze de worsteling van geloof en wetenschap heeft doorleefd en daardoor voor ieder die, in elke generatie opnieuw, met dezelfde vragen wordt geconfronteerd, tot een voorbeeld kan zijn in de wijze waarop hij deze confrontatie heeft verwerkt. Dat veel van zijn inzichten inmiddels verouderd zijn spreekt vanzelf. Het eind van zijn oeuvre beschouwde hij als 'een herbegin voor een volgend geslacht. Want de taak van formuleering, van benadering der Waarheid is principieel eindeloos in den tijd' (Voorbericht van 'Het Waarheidsprobleem'). Maar wie de moeite wil nemen om zich te verdiepen in dit oeuvre, zal er naar mijn mening nog veel in vinden dat blijvende waarde heeft.

VERENIGING voor CALVINISTISCHE WIJSBEGEERTE/STICHTING voor REFORMATORISCHE WIJSBEGEERTE

Administratie/centraal adres: CENTRUM voor REFORMATORISCHE WIJSBEGEERTE
POSTBUS 149 * 3600 AC MAARSSEN * TELEFOON 03465-60945/69192
Kantoor en boekhandel: Pauwenkamp 115, 3607 GH MAARSSENBROEK

BEWEGING wordt uitgegeven door de Stichting voor Reformatorische Wijsbegeerte in opdracht van de Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte.
Verschijning: twee-maandelijks.

Abonnementsprijs: f 20,– per jaar.

Losse nummers:
f 2,50 via de boekhandel
f 3,50 per toezending

Postgiro: 1209 598
Bankgiro: 53.90.43.796 (ABN)

BEWEGING wordt gratis toegezonden aan hen die met een jaarlijkse donatie van f 45,– of meer het werk van de Reformatorische Wijsbegeerte steunen. Dit werk bestaat onder meer uit:
* het verzorgen van kolleges aan acht rijksuniversiteiten/hogescholen;
* het verschaffen van wijsgerige vorming, via kongressen, kursussen, etc.
* de bevordering van de reformatorisch/wijsgerige studie via de verkoop van boeken en het houden van studiekringen.

Zij die bij testament een gift voor de aktiviteiten van de reformatorische wijsbegeerte willen vastleggen, kunnen hiervoor de volgende formule gebruiken: 'Ik legateer (vrij van rechten en kosten) aan de Stichting voor Reformatorische Wijsbegeerte, gevestigd in Maarssen, opgericht in Amsterdam, een bedrag in kontanten, groot f . . . '.